

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку ХХ ст.

Л.М. Філоретова

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНИЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

На початку XIX ст. у Російській імперії досить гостро постало питання реорганізації армії. Царський уряд намагався створити армію, як і раніше, значну чисельно, але з мінімальними витратами на її утримання. Вирішення цієї проблеми Олександр I вбачав в утворенні військових поселень, які “насправді доставлять Росії багаточисельну дешево-коштуочну... воєнну силу...” [1, 488].

Дореволюційна історіографія залишила цікаві, але поверхові описи формування військових поселень, їх соціальної структури, господарської діяльності. Частина військових спеціалістів і прогресивного дворянства засудила саму ідею створення військових поселень. М.І. Богданович вважав, що режим поселень був тяжким для поселян, які не мали можливості займатися “будь-яким постороннім промислом” [2, 127]. Більше того він стверджував, що в державно-економічному відношенні військові поселення були згубними, а їх створення досить дорогим [2, 367].

Аналогічних поглядів дотримувався М.К. Шильдер, який підкреслював, що ідея государя була помилковою не тільки в політичному, а і в економічному плані, а режим військових поселень, по суті, представляв новий вид кріпосного права, жахливіший від існуючого [3, 28].

В цілому ж дворянська історіографія заклада основи вивчення військових поселень, поставила питання про їх господарсько-економічну діяльність. Отже, дати їм оцінку у всій системі соціально-економічних процесів вона так і не змогла.

Радянська історична наука присвятила значну кількість досліджень аналізу причин створення військових поселень, питанням класової боротьби постаті графа О.А. Аракчеєва. До таких робіт слід віднести праці О.Д. Багалей-Татаринової, І.Я. Мірошникова, В.А. Федорова, І.С. Хіоні, Г.І. Марахова та ін. [4 – 8]. Довгий час поза увагою дослідників залишилися питання правового та майнового становища військових поселень на різних етапах існування військових поселень, політика царського уряду щодо підвищення прибутковості військових поселень та їх господарська діяльність. Спроба проаналізувати соціально-економічний розвиток військових поселень зроблена в дослідженні Т.Д. Липовської [9]. Вона з'ясувала проблему майнової диференціації, дослідила різні форми боротьби поселян проти військово-феодальних порядків.

Питання ж господарської діяльності військових поселян і до цього часу залишаються мало дослідженями.

Таким чином, мета статті – визначити місце військових поселень у соціально-економічній політиці російського уряду першої половини XIX ст.

Перші військові поселення були створені на території Могилевської та Новгородської губерній, а з 1817 р. вони створюються і в Україні – весь округ Бузького війська в Херсонській губернії передавався під безпосереднє військове управління [10]. В 1818 р. був виданий указ про створення військових поселень в трьох повітах Херсонської губернії – Херсонському, Єлисаветградському та Ольвіопольському [11, 436 – 459].

Херсонська губернія не випадково була обрана для розміщення військових поселень. “Поселення на півдні в степових місцях були виправдані – велика кількість хліба і сіна, збут яких був ускладнений, давала можливість прогодувати людей і коней у військових поселеннях” [12, 444]. На початку 50-х років XIX ст. Новоросійські військові поселення складалися з 12-ти кавалерійських округів, що включали в себе всі державні села, розташовані між Бугом та Дніпром, а також населення колишніх сербських поселень і Бузького козачого війська. Їх межі охоплювали кордони Київської губернії на південь по Дніпру до м. Миколаєва, займаючи площею 861 тис. десятин землі, в тому числі 52 – оброблюваної [13, 18]. Всього тут проживало близько 260 тис. жителів, основну масу яких складали місцеві селяни віком від 18 до 45 років, переведені в стан військових поселян, і солдати російської армії [14, 10].

При цьому, запроваджуючи систему військових поселень, уряд не в останню чергу хотів добитися зменшення витрат на утримання війська шляхом поєднання служби і ведення господарської діяльності.

Таким чином, певною мірою демографічна та господарча ситуація на значній території центральної та південної України в 20 – 50-х роках XIX ст. залежала від існування системи військових поселень. Крім того, існуюча господарча спеціалізація і заняття населення зберігалися ще деякий час після ліквідації Новоросійських військових поселень наприкінці 50-х – на початку 60-х рр.

Виходячи з цих міркувань, досить важливим є вивчення господарчої діяльності поселенців Новоросійських військових поселень.

Військові поселення мали чіткі та регламентовані обов'язки:

1. Забезпечувати продовольством розквартирюваних у них постояльців із нижчих чинів тих полків, які у них розквартирювали.

2. Три дні на тиждень військові поселеня зобов'язані працювати для казни, останній час використовувати для роботи у власному господарстві.

3. Вводилося в обов'язки військових поселян обробляти громадські поля, які запроваджувалися з 1827 р. [14, 15]. Громадські поля оброблялися загальними нарядами. Вирощений хліб йшов на задоволення продовольчих потреб розквартирваного в окрузі полку, сіно – коням.

4. Військові поселення повинні були доставляти провіант, фураж та дрова в місця, де влаштовувалися полкові, дивізійні та корпусні збори.

5. Іще одним обов'язком була заготовка та перевезення лісових матеріалів із Черкаського та Красносільського казенних лісів.

6. Поселані повинні були ремонтувати та влаштовувати приміщення в окрузі.

Тільки поселяни окрімової волості 9-го округу мали відмінності в своїх обов'язках. Вони повинні були віддавати частину вирощеного хліба із посівів на казенні землі. Це було стимулом для отримання високих врожаїв, оскільки частину врожаю поселяни залишав собі. Найважчою роботою було перевезення лісових матеріалів із Черкаського та Красносільського лісів. У степових південних округах відчувається нестача лісових матеріалів. На ці роботи поселані йшли зі своєю худобою, тяглою силою у вільний від польових занять час [14, 18].

Браховуючи тягар повинностей, покладених на військових поселяни, в кінці царювання Олександра I було визнано за необхідне надати допомогу губерніям, в яких знаходились військові поселення, із грошових зборів інших губерній [15, 670].

Мешканці військових поселень поділялися в округах на декілька груп: господарі 1-го і 2-го класів, негосподарі та неслуживі інваліди.

1. Господарі 1-го класу – які мали не менше двох пар волів.

2. Господарі 2-го класу – які мали не менше однієї пари волів.

3. Негосподарі – які не мали тяглою сил. Сюди відносилися також діти військових поселян-господарів, які не мали свого окремого господарства. Негосподарі споряджались на казені роботи пішими.

4. Неслуживі інваліди. З досягненням 45-річного віку, а також при нездатності до стройової служби, через хворобу, в зв'язку з калітвом поселяни зараховувалися в інваліди. Вони отримували від казни платню та провіант. Інваліди звільнялися від фронтових занять і землеробських робіт, але могли призначатися прислугою у шпиталах, для нагляду за казенними будовами, для випасу скота військових поселян тощо.

Господарі 1-го класу отримували 24 десятини землі, 2-го класу – вдвічі менше, що становило 12 десятин. Негосподарі мали наділ, який складав половину наділу господаря 2-го класу, 6 десятин. При збільшенні майна поселянин переводився із господаря 2-го розряду або негосподаря в розряд господаря 1-го класу. При цьому його земля збільшувалася за рахунок запасної, яка була в кожному окрузі. Найближче начальство сприяло збільшенню кількості господарів, оскільки збільшувалася робоча сила поселення. Царат мав намір із допомогою господарів із військових поселень вирішити декілька завдань: матеріально забезпечити утримання регулярної армії; отримати постійне джерело її комплектування; мати вірну опору для себе.

Землі округів були розділені на громадські поля та на орні наділи військових поселян. На своїх наділах

поселяни вирощували такі культури, як жито, звичайнє та багатоплідне, озиму та ярову пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, полбу. Гречка, просо та полба мали менше значення в господарствах поселян. Частина наділів йшла під сінокіс. Зібране сіно служило провіантам для худоби. Наділи військових поселян по загальній площі майже вдвічі перевищували громадські поля поселення. Громадські поля оброблялися загальним порядком під засів пшениці, вівса, ячменю, гречки, проса, полби та льону [16, 28].

Вся земля поселення ділилася на орну землю поселян, орну землю громадських наділів, сінокіс, запасні землі (для видачі в користування поселянам при переході з негосподарів у господарі 2-го та 1-го класів), церковну землю, пасовиська.

Всього оброблюваної землі в перших 4-х округах було 363808 десятин, у других 4-х – 299766 десятин, у третіх 4-х – 55603 десятин. На душу населення в перших 4-х округах приходилося 9 десятин землі, в других 4-х округах – 8 десятин, у третіх 4-х – 2 десятини. Кожному поселянину (не господарю, господарям 2-го та 1-го класів) входило в обов'язок зібрати хліб і скосити сіно на 36 десятинах землі в перших 4-х округах, на 30 десятинах в других 4-х округах і на 29 десятинах в останніх 4-х округах. На громадських полях кожному поселянину необхідно було щорічно вирости хліба в перших 4-х округах на 6-ти десятинах землі, в других 4-х – на 7-ми, в третіх 4-х – на 5-ти. Відповідно громадського сіна в пропорції – 4, 2, 2 [17, 28].

Досвід заняття землеробством у поселеннях засвідчив, що землю Новоросійського краю після частих посівів потрібно добробрати. Поля, на яких зменшувалася урожайність, деякий час не засівалися. На них випасали худобу, даючи землі відпочинок. Для підтримання сінокосів на відповідному рівні їх переорювали приблизно один раз на десятиріччя. На цій підтримаві орні поля в різних округах були розділені по трипільній, чотирипільній та п'ятипільній системах. Громадські та поселенські сінокоси також були поділені на ділянки, частина яких переорювалася через кожні вісім років і засівалася яровим хлібом, а з іншої збиралося сіно [17, 32]. Казармений порядок стосувався і господарчої діяльності поселян. Життя суворо регламентувалося до дрібниць. У чітко визначений час вставали, виходили на роботу, поверталися додому та лягали спати.

У поселеннях для обробітку землі, заготівлі сіна, підвозу матеріалів вимагалася достатня кількість робочої худоби. Також поселяни тримали домашню худобу в своїх господарствах. Всього в 12-ти округах налічувалося 19733 коней, 94588 волів, 144391 гулящої худоби. Розводили також овець, загальна кількість яких складала 299765 голів [18, 18].

Про стан місцевого скотарства говорять такі дані: на кожного селянина в Херсонській губернії приходилося: коней – 0,18, робочих волів – 0,57, великої рогатої худоби – 1,50, овець – 1,97, свиней – 0,68 [18, 20]. Для покращення поселенської худоби в кожному окрузі були заведені племінні громадські бики кращої української породи та жеребці, виранжировані в казенних кінних заводах: 279 жеребців, 272 бугаї, 51 корів [18, 21].

Військові поселяни Херсонської губернії в своїх господарствах тримали бджолині сім'ї. Ця галузь була розвинута менше, ніж інші, але вона давала значний прибуток. Всього в округах було 2960 бджолиних

сімей, які давали 158 пудів меду та 10 пудів воску [14, 48].

Через недостатню кількість лісів у Новоросійському краї в кожному окрузі вони розводилися невеликими посівними ділянками. Крім того, для посадки дерев у садах і по бульварах при кожному військовому поселенні були створені розсадники для посіву насіння і посадки саджанців. Для спорудження тину та інших господарських потреб військових поселень у низинах та по берегам річок садили живіці лози та сіяли соснові шишкі. При шпиталах були засновані ботанічні сади, де переважно росли лікарські рослини [14, 50].

Виходячи із потреб матеріального забезпечення, утримання регулярної армії та покращення добробуту військових поселень, були створені господарські установи:

1. З метою щорічного постачання провіантам нижчих чинів при шпиталах, кантоністів та круглих сиріт, а також для забезпечення фуражем коней та волів на випадок неврожаїв, були створені запасні та мирові хлібні магазини і запаси фуражу. Із них військові поселення могли брати в борг хліб і сіно [19, 23].

2. Для покращення породи скота в кожному окрузі були заведені племінні бики крашої української породи та жеребці, виранжировані в казенних кінських заводах.

3. Було створено позичковий капітал для військових поселень шляхом відрахування частини жалування. Сюди також входили гроші від штрафів і прибути оброчних статей. Сума позичкового капіталу збільшувалася за рахунок відсотків, які платили військові поселення за позику. В 12-ти округах на 1849 р. позичковий капітал військових поселень складав 138363 крб. 96 коп., а в 1857 р. він виріс до 424979 крб. 64 коп. [14, 52].

4. Було засновано допоміжний офіцерський капітал. Він створювався для виділення позик офіцерам військ, розквартирюваних у військовому поселенні. Кожен рік до фонду капіталу відраховувалася третя частина річного окладу відповідного чину. Це давало можливість, ставши учасником капіталу, користуватися його фондами [12, 458]. До нього надходили відсотки, отримувані офіцерами за користування капіталом на кредитних умовах. У 1833 р. було видано із офіцерського позичкового капіталу без повернення 91650 крб. для купівлі верхових коней, втрачених у ході повстання в Польщі 1830 – 1831 рр. У 1849 р. офіцерський позичковий капітал становив 230830 крб. 89 коп., в 1857 р. збільшився до 385797 крб. 95 коп.

5. Створювалися волові парки в кожному окрузі, які складалися із 100 пар волів для перевезення лісів та будівельних матеріалів на казенні будови.

6. Для будівництва приміщень у військових поселеннях із найбідніших селян формувалися тимчасові робочі роти. Вони були в кожному окрузі, їх чисельність складала 250 чол. [20, 85].

У Новоросійському військовому поселенні налічувалося 5 міст: Єлисаветград, Новогеоргієвськ, Новомиргород, Вознесенськ, Ольвіополь. Посадів було 3, поселень – 117, селищ – 2. Згідно мети створення військових поселень та відповідно планам графа Аракчеєва, всі території, що ввійшли до складу військових поселень, влаштовувалися так, щоб зручно

було наглядати за поселенями та розквартирюваними діючими ескадронами. Для цього передбачалося всі розкидані села, поселення та хутори звести в одні великі села. Утворення великих сіл досягало таких розмірів, що деякі, наприклад Новоукраїнка, мали 1100, а селище Рівне – 1000 дворів. У подальшому збільшенню сіл за рахунок знищення хуторів завадив граф Вітте. Він довів, що “якщо звести в села всіх хуторян, розкиданих по степу, то це дасть менше користі, ніж та, яку вони приносять, даючи життя тим місцям, які без них були б незручні для хліборобства із-за віддалення від сіл” [16, 239].

Хутори передбачали великі вигоди. Їх мешканці, окрім землеробства, займалися скотарством, мали ставки, сади, пасіки, що давало значні прибутки. Тому багато хуторян залишалося в своїх володіннях. Так було в роки управління військовими поселеннями графом Вітте. У 1840 р. його замінив на цій посаді генерал Нікітін, який проводив протилежну політику щодо хуторів. На його думку, в хуторах могли укриватися безпаспортні та неблагонадійні особи, а самі хуторяні знаходились далеко від своїх приходів. Всі докази графа Вітте були спростовані при повній згоді підлеглих генерала Нікітіна. Аргумент при ліквідації хуторів був чітким: “щоб власники їх не могли в своїх господарствах ухилятися від загальних поселенських повинностей”. В 3-х округах із третіх 4-х округів Новоросійського поселення було знищено внаслідок цього розпорядження 600 хуторів, а їх жителі були звезені в села. Однак департамент військових поселень знайшов необхідним повернути їх власникам винагороду за втрати, які вони понесли.

Отже, на думку уряду, господарча діяльність військових поселень повинна була полегшити утримання російської армії, зміцнити стан селянських господарств і дати економічну вигоду казні. І дійсно, статистичні дані показують, що прибути казні із часу утворення до ліквідації Новоросійських військових поселень становили 33736 крб. сріблом [16, 240].

Джерелом їх надходження стала надмірна експлуатація колишніх селян, переведених у розряд військових поселенців. Незначної економії в утриманні війська було досягнуто через жорстку систему примусової праці. Створення військових поселень, де поселенник не мав ні власності, ні права вільної праці, стримувало економічний розвиток територій, відведеніх під поселення, гальмувало розвиток капіталістичних відносин.

- 1.Щебальский П.Г. Военные поселения и граф Аракчеев // Русский вестник. – 1871.- № 10.
- 2.История царствования императора Александра I и Россия в его время. – Т. IV. – СПб., 1872.
- 3.Шильдер Н.К. Император Александр Первый, его жизнь и царствование.- Т. IV. – СПб., 1898.
- 4.Багалей-Татаринова О.Д. История военных поселений на Украине. – Дисс... канд. ист. наук. – К., 1941.
- 5.Мирошников И.Я. Восстание военных поселен Слободской Украины 1817-1829 гг. – Дисс... канд. ист. наук. – К., 1948.
- 6.Федоров В.А. Солдатское движение в годы декабристов. 1816-1825 гг. – М., 1963.
- 7.Хиони И.С. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX века). – Одеса, 1973.
- 8.Марахов Г.И. Социально – политическая борьба на Украине в 20-40-е гг. XIX в. – К., 1979.
- 9.Липовская Т.Д. Социально – экономическое положение

- военных поселен на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1982.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т. XXXIV. – № 26/380.
11. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXXV. – № 27/512.
12. Из записок сенатора А. Я. Стороженко // Киевская старина. – 1884. – Т.Х. – №12.
13. Осадчий Т.И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – Херсон, 1899.
14. Российский державный військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. ВУА. - Оп. 1. - Спр. 1960. Війненно-статистическое обозрение Российской империи. - Т.ХI. Ч.I. - Херсонская губерния. - СПб, 1849.
15. Энциклопедический словарь. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. – Т. XXXXVIII. – СПб., 1899.
16. Шмидт А. Материалы для статистики и географии России. Сообщения офицеров Генерального штаба Херсонской губернии. – СПб., – 1863.
17. Шмидт А. Краткое состояние Новороссийского военного поселения в последнюю эпоху его существования. – СПб., 1864.
18. РДВІА. – Ф. 411. – Оп. 1. – Спр. 603. – Атлас статистических округов Херсонского поселения.
19. Сперанский М.М. О военных поселениях. – СПб., 1825.
20. Военные поселения при графе Витте // Древняя и Новая Россия. – 1880. – №7.

Н.В. Венгер

**АГРАРНА КОЛОНІЗАЦІЯ? ДО ПИТАННЯ ПРО
ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ
ЗОНИ НА ТЕРИТОРІЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МЕНОНІТСЬКИХ
КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)**

Важливим чинником в історії освоєння південноукраїнських земель Російської імперії була колонізація XVIII – першої третини XIX ст. Розробкам проблем колонізації присвячені численні дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів [1; 2; 3; 4; 5]. Особливе звучання дана тема придбала останніми роками у зв’язку із збільшенням дослідницького інтересу до історії тих національних груп, чия поява в Україні пов’язана із початком колонізації [6]. Історіографічна традиція небезпідставно іменує колонізацію другої половини XVIII – першої третини XIX століття аграрною. Проте, за даними сучасних досліджень, такий масштабний процес мав комплексний і багатовекторний характер. Різні національні групи, які брали участь в програмі колонізації, продемонстрували різноманіття моделей адаптаційного і подальшого економічного розвитку. У статті автор ставить за мету на прикладі історії менонітських аграрних колоній простежити особливості розвитку підприємництва в першій третині XIX ст., що дозволяє декілька змістити акценти в оцінці характеру практичної колонізації. До того ж найоб’єктивніше сутність проекту колонізації виявляють не стільки цілі, проголошені урядом, який був ініціатором програми, а ретроспективний аналіз, який очевидніше демонструє різницю між «задуманим» і «фактичним».

Вихід Російської імперії до берегів Чорного і Азовського морів наприкінці XVIII ст. мав глобальні економічні наслідки для розвитку країни. З метою

прискорення процесів освоєння нових територій урядом був використаний традиційний для Російської держави метод – колонізація. Перша програма переселення, прийнята Катериною ще до приєднання Кримського ханства [7, 23], передбачала, переважно, поміщицьку колонізацію, тактику використання власне російського людського ресурсу, виявилася малоекективною, і часто землі, які поступили у власність, не освоювалися з господарської точки зору. У зв’язку з цим держава вимушена була провести перереєстрацію раніше розподілених земель, а заразом розробити нові, ефективніші методи колонізації [5, 113]. Так у розпорядженні уряду знов з’явилися вільні території, які на цей раз були заселені іноземними поселенцями.

Уряд був зацікавлений у комплексному освоєнні нового регіону, зокрема в його промисловій модернізації. За правління Катерини II в Росії розпочався розвиток промислового підприємництва. На початку свого царювання молода імператриця із властивою їй обачністю послідовно і цілеспрямовано здійснювала реформування соціальних і економічних основ російського життя [8, 52]. Її програма в серці підприємництва включала елементи приватизації і конверсії, розширення місткості внутрішнього ринку і легалізації приватної власності, знищення державних монополій і початок формування «середнього» стану. Ці вельми істотні для майбутнього Росії нововведення мали вплив, можливо, не безпосередній, а опосередкований, на формування проектів колонізації. Характер нової програми, орієнтованої на зарубіжні контингенти переселенців, також містив деякі найважливіші умови для розвитку підприємництва в аграрному секторі. Маніфест, підписаний Катериною II 22 червня 1763 р., надавав пільги і окреслював зобов’язання російського уряду перед переселенцями [9, 313]. Згідно вказівок уряду від 1784 р., для поселення емігрантів були надані землі на території Новоросії в межах майбутніх Катеринославської (52 000 дес.), Херсонської (253 000 дес.) і Таврійської (214 000 дес.) губерній [7, 21]. Аналіз Маніфесту 1763 р. дозволяє виділити декілька категорій прав переселенців: 1) загальногромадянські (3 позиції); 2) регламентуючі умови адаптації (2); 3) релігійні (3); 4) комплекс прав, який відображав перспективи і пільги поселенців у області підприємництва, що цікавить нас (7). Емігрантам дозволялося селитися в містах і в колоніях, на вільних для хліборобства землях, записуватися в купецтво, цехи [9, 313]. Надавалося право звільнення від податків: на 30 років землеробам-поселенцям сільськогосподарських колоній, на менші терміни – колоністам, що оселяться у містах [9, 313]. Особливо заохочувалися ті емігранти, які мали намір засновувати фабрики і заводи. В процесі переїзду такі категорії емігрантів інформувалися про те, що їх підприємства можуть утворюватися на відстані не менше 60 верст від міст (тобто на території колоній) [11, 47 – 48]. Колоністи, які зможуть збудувати в Росії заводи, а також будуть виробляти раніше невідому для країни продукцію, на 10 років будуть звільнені від платежу внутрішнього, портового і прикордонного мит [9, 315]. При колоніях дозволялося організовувати торги і ярмарки без зборів мит з об’єму продажі в державну скарбницю [9, 314]. В’їздаючі мали право безмитного ввезення товарів на 300 крб. для продажу на місцевих і російських ринках. Що ж до російських